

**ხალათი როგორც საჩუქარი და მასთან დაკავშირებული
წეს-ჩვეულებები აღმოსავლეთ საქართველოს ყოფაში
(ქართული წერილობითი წყაროების მიხედვით)**

საკვანძო სიტყვები: გვიანშუასაუკუნეები, საპატიო სამოსი, საჩუქარი, ხალათი

საჩუქრის ფენომენი ეთნოლოგების, სოციოლოგების, ანთროპოლოგების, ისტორიკოსებისა და კულტუროლოგების (და სხვათა) სამეცნიერო სფეროში ერთ-ერთი ცენტრალური საკვლევი ობიექტია. საკითხის შესწავლაში დიდი წვლილი მიუძღვის ფრანგ მეცნიერს მარსელ მოსს, რომელმაც საჩუქარი ზოგიერთი უძველესი რელიგიური და სამართლებრივი სისტემების მქონე არქაული საზოგადოების შესწავლის საფუძველზე განმარტა როგორც სოციალურ-კულტურული ასპექტების მქონე ეკონომიკური მოვლენა. მოსი აღნიშნავდა, რომ საჩუქარი დაფუძნებული იყო გაცვლის ფენომენის პრინციპზე და ასოცირდებოდა პოტლანის¹ ანუ სასაჩუქრე ხელშეკრულების ტრადიციასთან, რომელიც, თავის მხრივ, ერთადერთ მიზანს – *მე შენ, შენ მე*²-ს (*do ut des*) ემსახურებოდა [მოსი 2002/1923-1924:24].

1 პოტლანის გამართვამდე იმართებოდა მოლაპარაკებები ოჯახებს, კოლექტივებს, კლანებსა და დაჯგუფებებს შორის. ისინი ამ პროცესში იურიდიულ პირებად ითვლებოდნენ. შეხვედრებზე საუბარი გაცვლით გარიგებებზე მიმდინარეობდა. გასაცვლელ საგნებში მოიაზრებოდა როგორც უძრავი, ასევე მოძრავი ქონება, ადამიანები, პირუტყვები და სხვ. არჩევანს აკეთებდნენ იმაზე, რაც ტომის ეკონომიური გაძლიერების თვალსაზრისით იქნებოდა უპრიანი. ეს შეიძლებოდა ყოფილიყო: დღესასწაულები, ქორწილი, რიტუალი, სამხედრო მომსახურებები, ქალები, ბავშვები, ციკვები, ბაზრობები. ბაზრობების გამართვა ხშირ შემთხვევაში შეთანხმების ფართო და გავრცელებულ ფორმას წარმოადგენდა, რაშიც საქონელთბრუნვის წარმოების დიდი ინტერესი იყო ჩადებული. საინტერესოა ასევე, პოლინეზიურ ტომებში არა პოტლანის, არამედ „ტოტალური გაღების“ (*“prestation totale”*) ტრადიცია, რომელიც, თავის მხრივ, პოტლანის ელემენტებზე იყო დაფუძნებული [მოსი 2002/1923-1924].

2 ამ ხალხებში, ფულის გაჩენამდე არსებობდა გაცვლის უნიკალური საშუალება ჩუქების ფორმით. გაცვლა საჩუქრის შემთხვევაში მხოლოდ ეკონომიკური გარიგება არ იყო, არამედ ის (საჩუქარი) დაუყოვნებლივ მოითხოვდა საკომპენსაციო საჩუქარს.

საჩუქრის საკითხის კვლევაში ღირებულია ლევი სტროსის დამსახურება, რომელიც სრულად იზიარებს მოსისეულ დასკვნებს საჩუქართან დაკავშირებით და ამავდროულად ახალ სიტყვას ამბობს აღნიშნული საკითხის კვლევაში. მეცნიერი ადარებს რა, პრიმიტიულ საზოგადოებაში მიღებულ ნაცვალგების პრინციპს თანამედროვეობაში არსებულ იგივე წესს, აკეთებს დასკვნას, რომ გაცვლის ფორმა ყოველთვის ორმხრივია და იგი გაცილებით დიდ როლს თამაშობს პრიმიტიულ საზოგადოებაში, ვიდრე თანამედროვე ყოფაში. ლევი სტროსის აზრით, ძღვენის გაცვლა პრიმიტივებში ეკონომიკური სარგებლის მაქსიმიზირებისკენ იყო მიმართული, ხან კი იძენდა რეალობის სხვა ინსტრუმენტის ფუნქციას, როგორცაა მაგალითად, სიძლიერე, ძალაუფლება, სტატუსი, ემოცია და სხვა [კლოდ ლევი-სტროსი 1981:107-127].

არონ გურევიჩი, ისევე, როგორც ლევი სტროსი, ეთანხმება მარსელ მოსის მოსაზრებებს საჩუქრის ფენომენტთან დაკავშირებით და აღნიშნავს, რომ ადრეკლასობრივ საზოგადოებებში დადასტურებულ ე.წ. ტრიადას (გაცემა, მიღება, გადახდა) ეკონომიკურის გარდა, სოციალური ასპექტები ედო საფუძვლად. კერძოდ, ტრიადის აქტი ხშირ შემთხვევაში ემსახურებოდა სოციალური ურთიერთობების გამყარებას, რომლის მიზანი საზოგადოებაში თვითდამკვიდრება და პოზიციების გამაგრება იყო [გურევიჩი 1999:228-240].

საჩუქრის საკითხს შეეხო ელენე ილნიცკაია, რომელიც ასევე იზიარებს მარსელ მოსის, ლევი-სტროსისა და გურევიჩის შეხედულებებს, მაგრამ თანამედროვე საზოგადოების პოზიციებიდან გამომდინარე აღნიშნავს, რომ საჩუქარი არ მოითხოვს სამაგიერო საჩუქარს, მისი მეშვეობით ადამიანები გამოხატავენ გრძნობებს ერთმანეთის მიმართ და ჩვეულება საჩუქრის კეთებისა, ინდივიდის დადებით თვისებებზე მეტყველებს [ილნიცკაია:1].

გამოიკვეთა ორი ურთიერთგამომრიცხავი მოსაზრება: საჩუქარი, რომელიც ნაცვალგების პრინციპზეა დაფუძნებული არქაულ საზოგადოებაში და საჩუქარი, რომელიც არ მოითხოვს საპასუხო საჩუქარს და ამავდროულად მიჩნეულია ადამიანთა დაახლოების უნივერსალურ საშუალებად თანამედროვე ყოფაში.

ქარს იგივე, ან სხვა ფორმით. ჩვეულებრივი გარიგებისგან განსხვავებით, ორივე აქტი (მიღე, გაიღე) დაშორებული იყო ერთმანეთისგან გარკვეული დროით. თითქოს ფორმალურად საჩუქრის ბოძება-მიღებას ნებაყოფლობითი ხასიათი ჰქონდა, სინამდვილეში კი საჩუქრის უკუგება მკაცრად განსაზღვრულ ვალდებულებად ითვლებოდა. სამიდან (ჩუქება, მიღება, გადახდა) მოსის აზრით, ყველაზე მნიშვნელოვანი, უკუგება-გადახდის აუცილებლობა იყო. ამ სამიდან ერთ-ერთზე უარის თქმა კი გამოიწვევდა სერიოზულ გართულებებს, რაც შეიძლება ომამდეც კი მისულიყო [მოსი 2002/1923-1924]. იხ. ასევე [მალინოვსკი 1926].

ტანსაცმლის საკითხი შესწავლილია როგორც ქართველი, ასევე უცხოელი მკვლევრების მიერ. ქართველ ეთნოლოგთა ცალკეულ ნაშრომებსა თუ ფუნდამენტურ კვლევებში მოცემულია სამოსის უტილიტარული, ესთეტიკური, რეგიონალური საკუთრების და ასაკობრივ-სქესობრივი დანიშნულების საკითხები. ხოლო რაც შეეხება ტანსაცმლის სიმბოლურ ნიშან-თვისებათა კვლევას, საინტერესოა ჯონ კარლ ფლუგელის ნაშრომი – „ტანსაცმლის ფსიქოლოგია“³, რომელიც შესამოსელის სიმბოლურ ფუნქციათა ფსიქოანალიტიკურ კვლევას მოიცავს. ჯონ ფლუგელი სამოსის მოხდენილად ტარებაში ესთეტიკურ სიამოვნებას ხედავს, რომელიც ადამიანს ამავე დროს თავისუფლების შეგრძნებას უღვიძებს. მეცნიერის სიტყვებით რომ გადმოვცეთ – „გაცნობიერება იმისა, რომ ხარ სრულყოფილად ჩაცმული, გჩუქნის თავისუფლებისა და სრულფასოვნების შეგრძნებას.“ ამ გრძობათა აღქმას კი ჯონ ფლუგელი სამოსის ერთ-ერთ ძირითად ფუნქციად მიიჩნევს, რომელიც თანაფარდობაში უნდა მოდიოდეს გარე სამყაროდან მოსულ იმპულსებთან. იმპულსთაგან ერთ-ერთი სხეულის „დამცავი“ ფუნქციაა, რომელიც არა მარტო კლიმატური პირობებისაგან (სიცხე, სიცივე) დასაცავად ემსახურება ადამიანს, არამედ გარე სამყაროდან მომდინარე ფსიქოლოგიური ზეწოლისგანაც იცავს [ფლუგელი 1966:108-237].

არანაკლებ საინტერესოა რუსი მეცნიერის – ბოგატირიოვის ნაშრომი ნაციონალური კოსტიუმის ფუნქციების შესახებ მორავიის სლოვაკების მაგალითზე. ავტორის თქმით, ტანსაცმელში თავმოყრილი სხვადასხვა ფუნქციიდან ერთ-ერთი ყოველთვის მთავარია და დომინირებს სხვა დანარჩენზე [ბოგატირიოვი 1971:305].

გამორჩენილი სოციოლოგის, გოფმანის თანახმად კი სამოსი არის კულტურული ელემენტი, რომელიც თავის მხრივ, ზეგავლენას ახდენს ყოფის როგორც სოციალურ-ეკონომიკურ, ასევე კულტურულ მხარეზე [გოფმანი 2010:8].

წინამდებარე სტატიაში, უტილიტარულის გარდა, შესწავლილია სამოსი-ხალათის სიმბოლური ფუნქციები. ერთ-ერთი ამ ფუნქციათაგან თავისუფლების განცდის, ფსიქოლოგიური ზეწოლისაგან „დამცავის“ სიმბოლური დანიშნულებაა (ჯონ კარლ ფლუგელი), რომლის დომინანტი თვისებაა უკუგების პრინციპზეა აგებული (პეტრე ბოგატირიოვი) და ემორჩილება ქვეყნის პოლიტიკურ მდგომარეობას (ალექსანდრე გოფმანი). ხოლო ჩუქების ტიპი ნაცვალებების პრინციპზე ნაშენებ პოტლახს გვახსენებს (მარსელ მოსი), რომელიც საზოგადოებაში

3 ჯონ კარლ ფლუგელის დასახ. ნაშრომი ერთ-ერთი პირველი ცდაა ტანსაცმლის პრაქტიკული ფუნქციების ფსიქოსოციოლოგიური კვლევისა.

პოზიციების გამყარებას (არონ გურევიჩი) და ძალაუფლების მოპოვებას (ლევინ-სტროსი) ემსახურება.

საკითხით დაინტერესება განაპირობა XVII-XVIII სს. ქართულ წერილობით წყაროებში⁴ გარკვეული სიხშირით ნახსენებმა ცნობებმა ირანის შაჰის მიერ ქართველი მეფეების, თავად-აზნაურებისა და დედოფლებისათვის ხალათის ჩუქების შესახებ. სახელდება ასევე ცნობები ქართველი მეფეების მხრიდან ქვეშევრდომთა ხალათით დასაჩუქრების შესახებ.

საკითხის განხილვისას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება იმ პერიოდისათვის ქვეყანაში (აღმოსავლეთ საქართველო, ქართლი) არსებულ პოლიტიკურ ვითარებას, რომელიც პირდაპირ განსაზღვრავს სასაჩუქრე ერთეულს (ხალათი, თუ სამოსის სხვა რომელიმე ელემენტი), მის დომინანტ თვისებასა და სიმბოლურ მახასიათებლებს.

XVII-XVIII სს-ში აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკურ ვითარებას ირანი განაგებდა.⁵ შინაური და გარეშე მტრებისგან დაუძლურებულ ქართლის სამეფოს შაჰის სურვილით (უმეტესად, მაჰმადიანურ რჯულზე მოქცეული ქართველი) შერჩეული ხელისუფალნი მართავდნენ. ისინი (ირანის შაჰები) ქართველი მეფე-მთავრებისათვის არ იშურებდნენ მდიდრულ ძღვენს: ძვირფასი თვლებით ნაჭედ „მურასა“ იარაღს, ცხენის მოოქროვილ აღკაზმულობას, ბეწვის ქურქებსა და საპატიო ხალათებს; ასევე აწესებდნენ მათთვის დიდ ჯამაგირებსა და თანამდებობებს. მდიდრული საჩუქრების სახით, ირანი ხაზს უსვამდა ქართული სამეფო ხელისუფლების დამოკიდებულებას თავის პოლიტიკურ ნებაზე. ამ საჩუქართა შორის, ერთ-ერთი დიდი „პატივი“ ხელმწიფის (ირანის შაჰის) ბოძებული ხალათი⁶ იყო. ხალა-

4 სეხნია ჩხეიძის „საქართველოს ისტორია“ (1658-1739); პაპუნა ორბელიანის „ამბავნი ქართლისანი“ (1739-1758); ომან ხერხელიძის „მეფობა ირაკლი მეორისა, მეფის თეიმურაზის ძისა“ (1722-1787); ფარსადან გორგიჯანიძის „ისტორია“ (გაქრისტიანების დროიდან XVII ს. ბოლო); თეიმურაზ მეორის „სარკე თქმულთა“; იესე ბარათაშვილის „ცხოვრება ანდერძი“ (XVII – XVIII სს.); იოანე ბატონიშვილის „კალმასობა“ და სხვ.

5 საქართველოს ერთიანი მონარქიის დაშლის შედეგად XV ს. ბოლოსათვის ოთხი პოლიტიკური ერთეული ჩამოყალიბდა: ქართლის, იმერეთის, კახეთის სამეფოები და სამცხე-საათაბაგოს სამთავრო. სამივე სამეფოში ბაგრატიონთა დინასტიის შთამომავლები მეფობდნენ. სამცხის საათაბაგოში კი – ჯაყელები ათაბაგის ტიტულით. XVII ს. პირველ მესამედში ოსმალეთმა საბოლოოდ დაიპყრო სამცხე-საათაბაგო. შაჰ-აბასის აგრესიის შედეგად შემცირდა აღმ. საქართველოს ტერიტორიაც. ირანსა და ოსმალეთს შორის 1555 წ. ამასიაში დადებული ზავის თანახმად აღმოსავლეთ საქართველო ირანს ერგო, დასავლეთი კი – ოსმალეთს [საქართველოს ისტორია 2012, ტ II. 261-269].

6 ხალათი ირანელი მამაკაცის ჩაცმულობის კომპლექტის ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილია, რომელსაც კაბაზე იცვამდნენ. ხალათი იკერებოდა ძვირფასი ქსოვილისაგან, როგორიცაა ფარჩა, აბრეშუმი. ზოგჯერ ხალათის ქსოვილს ამძიმებდა

თის არმალანად⁷ გადაცემა ირანის შაჰის სიუზერენობის აღიარების შემთხვევაში ხდებოდა, ის ასევე ხელშეუხებლობისა და წარმატების გარანტი იყო მხოლოდ ერთი პირობით – არმალანის სანაცვლოდ საჩუქრის მიმღებს „ერთგული სამსახური“ უნდა გაეწია მჩუქებელისათვის – გაძღვევ, რომ იყო ერთგული.⁸

იმდენად, რამდენადაც, ხალათის ჩუქების წესი ახლო აღმოსავლეთიდან შემოვიდა საქართველოში, საინტერესო იქნება XV საუკუნის არაბი ისტორიკოსის, ალ-მაკრიზის ცნობა. ისტორიკოსის გადმოცემით, აღმოსავლეთის ქვეყნებში სამოსის ჩუქების ტრადიციას საფუძველი ირანის მმართველმა ჰარუნ ალ-რაშიდმა (786-809 წწ.) დაუდო, როდესაც თავის რჩეულს, ირანის საზოგადო მოღვაწეს, ჯაფარ იბნ იაჰიას, საპატიო სამოსი აჩუქა⁹ [ალ-მაკრიზი 1895-1900:89; დოზი 1845:14]. გამოთქმულია ვარაუდი, რომ ეს ფაქტი დაედო საფუძვლად აღმოსავლეთის ქვეყნებში მიღებული სამოსის ჩუქების ტრადიციის დამკვიდრებას. დამკვიდრებული წესის მიხედვით, ხელმწიფე ქვეშევრდომს პატივისცემის ნიშნად, თავის ნაქონ ტანსაცმელს უბოძებდა, რომლის ტარება დიდ პატივად ითვლებოდა¹⁰ [ციციშვილი 1954:59].

ხალათის (ირანული) ჩუქების წესის ქართლში დამკვიდრებას ვახუშტი ბატონიშვილი როსტომის (1632-1658) გამეფებას უკავშირებს და აღნიშნავს: „ხოლო როსტომ მეფე აძღუედა ქართველთა ლეინის ხალათებსა და მცირესა მისაცემსა, რამეთუ მაშინ ქართველთა არ იცოდნენ კაბა და არცა ჰყუარობდენ მორთვასა“ [ბერი ეგნატაშვილი 1940:171]. ამ ცნობამდე შედარებით ადრეული ხანის მიმოხილვისას,

ოქრომკედისა და ვერცხმკედის ძაფებით შესრულებული ნაქარგობა. ხალათს საყულო სამკუთხად ეფინებოდა კისრის მიდამოებზე, იცოდნენ ბეწვით შემკობაც. ხალათი წინ მთლიანად იყო ჩახსნილი და იკვრებოდა ნუშის ფორმის ძვირფასი ლითონისგან ნაჭედი ლილ-კილოებით. ქვედა ნაწილში ხალათს გვერდები შესხნილი ჰქონდა [დოზი 1845:266].

7 ირანული სიტყვაა და ნიშნავს საჩუქარს, ძღვენს, მიძღვნას. გვიანშუასაუკუნეებში, აღმოსავლეთ საქართველოში არმალანის მიღების ადგილი განსაზღვრული ყოფილა. მაგალითად, საქართველოს (ქართლის) მეფე ირანის ხელმწიფისგან გამოგზავნილ საჩუქრებსა და წერილებს ქალაქის გარეთ ღებულობდა [შარდენი 1975:319].

8 ეს ლაიტმოტივი წითელ ხაზად გასდევს გვიანშუასაუკუნეების საისტორიო მწერლობას (იხ. სქოლ. 6).

9 იხ. ასევე: ალ-ზუბაირი 1996:99-102.

10 ბალდადასა და ეგვიპტეში ხალათი ანუ „ტაშრიფი“, შედგებოდა სხვადასხვა სამოსისაგან. Nowari-ს გადმოცემით, საპატიო სამოსი, რომელიც ბალდადის ხალიფამ ალ-მელიქ დაუღს უბოძა, შედგებოდა სატინის ერთი ყაბისაგან და ერთი „შერბუშისაგან“, რაც თავსაბურავს ნიშნავს. იგივე ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ ხალათი, გაცემული აბასიდთა დინასტიის ხალიფის ალ-მუტტალიბის მიერ, იყო შავი დოლბანდი და ერთი ფარაჯა ოქრონემსული. ხალათი, რომელიც მიეცა ეგვიპტის ერთ-ერთ ვაზირს, შედგებოდა ერთი ჯუბისა და ერთი ფარაჯისაგან [ციციშვილი 1954:59].

იგივე მემბტიანე (ვახუშტი ბატონიშვილი) გადმოგვცემს ქართულ წერილობით წყაროებში დადასტურებულ პირველ ცნობას ქართველი მეფისადმი ირანული ხალათის ბოძების შესახებ. ვახუშტის მონათხრობის მიხედვით, გიორგი X-ს (1600-1605) ყენის ნაბოძები ხალათი მიართვეს, რომელმაც: „არა აღიხადა სამოსელი თვისი, არამედ მას ზედა შთაიცვა ხალათი...“ [ქართლის ცხოვრება 1973: 420]. ცხადია, აღნიშნული ჩვეულება როსტომის გამეფებამდეც ცნობილი ყოფილა ქართულ პრაქტიკაში. გარდა ამისა, ცნობაში განსაკუთრებულ ყურადღებას საჭიროებს ხალათის ჩაცმის მოქმედება – გიორგი X-მ „არა აღიხადა“ ეროვნული სამოსი, არამედ მასზე (ქართულ სამოსზე) გადაიცვა იგი.

ხალათის ბოძების შესახებ მეორე ცნობა ქართველ მეფეს – შაჰ-ნავაზს (1658-1675) – უკავშირდება: 1658 წელს, როსტომის გარდაცვალების შემდეგ, ირანის შაჰი ქართლის სამეფო ტახტზე ვახტანგ მუხრან ბატონს ამტკიცებს (იგი განსვენებული როსტომ მეფის მიერ წარდგენილი კანდიდატურა იყო) და მას სახელად შეჰ ნავას („შაჰ-ნავაზს“) უწოდებს. ირანის სამეფო კარზე მყოფ შეჰ ნავას ყენი გამაჰმადიანებს და წყალობის ხალათით დამშვენებულს სამშობლოში გამოისტუმრებს: „სოლანლულს მეფე ჩავიდა და ყენის ხალათი ჩაიცვა, რაჟამი¹¹ თავზე დაირჭვა, ისე შემოვიდა ქალაქს. .“ [გორგიჯანიძე 1925:269]. თუკი გიორგი X ეროვნულ სამოსზე იცვამს შაჰის გამოგზავნილ ხალათს, შაჰნავაზი ხალათით შემოსილი ბრუნდება ირანიდან სამშობლოში.

შაჰის საპატიო ხალათი სხვა ძვირფას საჩუქრებთან ერთად გიორგი XI-ს¹² (1676-1688) მიუღია. მეფემ ქართული სამოსი გაიხადა და სპარსულ ყაიდაზე შემოსილი გამოვიდა ნარიყალას ციხიდან [გიორგიძე 1951:175]. მოცემულ წყაროში, ისევე როგორც წინა ორში (გიორგი X და შაჰნავაზი), დასაკვირვებელია მეფის მხრივ ირანული ხალათის ჩაცმის ცერემონია – გიორგი XI ეროვნული სამოსის გახდის შემდეგ იცვამს შაჰის გამოგზავნილ ხალათს.

როგორც ვხედავთ, ხალათის ჩაცმის ყველა მოქმედება ერთიმეორისაგან განსხვავდება. სამივე (გიორგი X, გიორგი XI, შაჰნავაზი) მეფე აღიარებს შაჰის სიუზერენობას, მაგრამ ისინი განსხვავებული წესით მოქმედებენ.

ამ საკითხთან დაკავშირებით, საინტერესო ცნობაა დაცული XVII საუკუნის იტალიელი მისიონერისა და მოგზაურის დიონიჯი კარლის¹³

11 ქულის შესამკობელი, რომელსაც ადრეულ და გვიან შუასაუკუნეებში ქუღზე იმაგრებდნენ მალალი წრის წარმომადგენლები.

12 შაჰნავაზის შვილი გიორგი XI.

13 ჩვენ ვისარგებლეთ ტექსტის ქართული თარგმანით, სადაც იტალიელ მოგზაურს

რელაციონში, რომელიც უშუალო მოწმე გამხდარა ირანის შაჰის სი-უზერენობის დემონსტრირების სურათისა და დეტალურად გადმოგვცემს მომხდარს: „გიორგი მეფე XI ერთი კვირით ადრე გასცემს ბრძანებას, ქალაქის მოედანზე სპარსული ხალათის ჩაცმის ცერემონიის შესახებ. სადაც მას საპატიო სამოსის (ირანული) მიღებითა და ჩაცმით, საქვეყნოდ უნდა ელიარებიან ირანის შაჰის მორჩილება. დადგა დათქმული დრო. მოედანი ხალხით აივსო. მზის ჩასვლამდე სამი საათით ადრე, მშვენიერ ცხენზე ამხედრებული, ქართულ ეროვნულ სამოსში გამოწყობილი მეფე სამეფო სასახლიდან გამოვიდა. მას თან ახლდა ხმლითა და ხელთოფებით შეიარაღებული 50 ქვეითი მეომარი. ამაღამ ჩვეული წესისამებრ, ქალაქის ბაზარზე გაიარა და ციხეში შევიდა. მეფე ციხეში ქართულ სამოსს იხდის და სპარსელების დახმარებით ხელმწიფისაგან გამოგზავნილ ხალათს იცვამს. სპარსულ ყაიდაზე ჩაცმული, ციხიდან (ნარიყალა გ.კ.) გამოსული მეფე იმავე გზით ბრუნდება სასახლეში. ეს ხალათი მას მთელი დღე ეცვა. მეტხანსაც შეიძლო სცმოდა, თუკი ამას მოისურვებდა“ [გიორგაძე 1951:175].

იტალიელი მისიონერის მონათხრობის მიხედვით, ნათელი ხდება შაჰის გამოგზავნილი ხალათის ჩაცმის დადგენილი წესი, რომელიც შემდგომში მდგომარეობდა: მეფეს უნდა გაეხადა ეროვნული სამოსი და ისე შემოსილიყო ირანულით. აქედან გამომდინარე, ნათელი ხდება, რომ გიორგი XI-ს ზედმიწევნით დაუცავს დადგენილი წესი (გაიხადა ეროვნული სამოსი და ჩაიცვა ირანული). სხვაგვარად მოიქცა გიორგი X, რომელმაც ყენის ნაბოძები ხალათი ქართულ ტანსაცმელზე გადაიცვა, ამის გამო დიდებულებმა კადრეს მას და უთხრეს, რომ მისი საქციელი შაჰისტვის მოსაწონი არ იქნებოდა, მეფემ კი პასუხად მიუგო: „თქვენ არა იცით არცა ერთი, უკეთუ ვყო ეგრეთ, მერმე მითხრის სხუაჯა ნებისა თვისისა ყოფად, და აწ ამისათვის ესრეთ უმჯობეს არისო“ [ქართლის ცხოვრება 1973:420]. ამგვარი მოქმედებით მეფემ ირანის შაჰის სანახევროდ მორჩილებას გაუსვა ხაზი.

განსხვავებულია შაჰნავაზის ვითარება. იგი ირანში აღიარებს (ირანის) შაჰის მორჩილებას და შესაბამისად, ხალათშემოსილი ბრუნდება საქართველოში. ყენისაგან შაჰნავაზისათვის ბოძებული საპატიო ხალათი პირობითად, „სამეფო რეგალიად“ შეიძლება მივიჩნიოთ.

მოცემული წყაროების საფუძველზე, გამოვლინდა ხალათის ჩუქების სამი ტიპი: ა) შაჰის სიუზერენობის სანახევროდ აღიარება (გიორგი X); ბ) სრულად აღიარება (გიორგი XI); გ) ხალათშემოსილი, როგორც „სამეფო რეგალია“, ანუ მორჩილება აღიარებული ქართველი მეფის სამშობლოში დაბრუნება (შაჰნავაზი).

ლიონიჯო ჰქვია. ორიგინალურ ენაზე კი იგი მოხსენიებულია, როგორც დიონიჯი.

დადასტურდა ასევე სასაჩუქრე ერთეული – ხალათი და მისი უშუალო კავშირი პოლიტიკურ ვითარებასთან. რომ არა ირანის ბატონობა XVII ს. აღმოსავლეთ საქართველოში, ქართველი მეფეები ყენის მიერ გამოგზავნილ ხალათებს არ მიიღებდნენ საჩუქრად და შესაბამისად, არ მოუწევდათ ირანის შაჰის სიუზერენობის აღიარება.

საპატიო სამოსის ჩუქებასთან დაკავშირებით, საგულისხმოა, ადრეულ და შუა საუკუნეების ქართულ წერილობით წყაროებში დაცული რამდენიმე ცნობა, რომელთა თანახმად, ცნობილი ხდება ქართულ სივრცეში საპატიო სამოსის ჩუქების წესის გაცილებით დიდხნოვანი (ჩვ. წ. აღ. I-II; V-VI; IX-XI და XII სს.) პრაქტიკა.

ლეონტი მროველის „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ახ. წ. I-II საუკუნეების მიჯნაზე, ქართლის სამეფო საკმაოდ დაწინაურებული იყო,¹⁴ მის სათავეში იდგა მეფე ფარსმან II (ახ. წ. 120-170), რომელიც რომის აღმოსავლეთი პროვინციების მონახულების მიზნით მცირე აზიაში გაემგზავრა. რომის იმპერატორმა ადრიანემ (ახ. წ. 117-138) ქართლის მეფეს ძვირფასი საჩუქრები გაუგზავნა და თავისთან მიიწვია სტუმრად. ფარსმან II იმპერატორთან არ გამოცხადდა, მაგრამ სანაცვლოდ მანაც დიდძალი საჩუქრები – მათ შორის მოოქროვილი წამოსასხამები – გაუგზავნა ადრიანეს. მეფის მიუსვლელობით განაწყენებულმა იმპერატორმა (ადრიანემ) მირთმეული საჩუქრები ცირკის არენაზე გაიტანა და ძვირფასი მოსასხამები გლადიატორებს ჩააცვა [ქართლის ცხოვრება 1955:73; ტუმანოვი 1966:17; რეპი 2003:289-290].

მეორე ცნობა სამოსის ბოძების შესახებ შედარებით გვიან (VI ს.) პერიოდს განეკუთვნება. VI საუკუნის პირველ ნახევარში სასანიდური ირანის ჰეგემონობის ქვეშ მყოფი ლაზიკის მეფე წათე I (VI ს. 20-იანი წლები) მამის სიკვდილის შემდეგ იღებს გადაწყვეტილებას, რომ განუდგეს ირანს და სცნოს ბიზანტიის ქვეშევრდომობა. 523 წ. წათე

14 ის აძლიერებს ექსპანსიას აღმოსავლეთით, ალბანეთის სახელმწიფოს წინააღმდეგ, სადაც პართიის გავლენა მნიშვნელოვანი იყო. ამ პერიოდში რომაელთა და იბერთა ერთობლივი ლაშქრობების შედეგად უნდა გადასულიყო ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში ალბანეთის დასავლეთი ნაწილი – მდ. ივრისა და ალაზნის ზემო წელი, რომელიც ქართულ წყაროებში „ჭერეთის“ სახელითაა ცნობილი. საუკუნეების მიჯნაზე ქართლის შემდგომი დაწინაურება რომის იმპერიის აღმოსავლური პოლიტიკის გააქტიურებასთანაა დაკავშირებული. ქართლი აფართოვებს საზღვრებს სამხრეთის, აღმოსავლეთისა და სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით. I საუკუნის ბოლოსა და II საუკუნის დასაწყისში ქართლის მეფემ დაიმორჩილა ძიღრიტების ტომით დასახლებული დღევანდელი აჭარის ტერიტორია, ანუ ქართლის სამეფომ თავისი საზღვრები შავ ზღვამდე გადასწია. ამგვარად, ქართლი რომის სამფლობელოებში შეიჭრა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთში რომაელთა დაქვემდებარებაში არსებული ტერიტორიები ერთმანეთისაგან გათიშა. ამან ბუნებრივია, რომისა და ქართლის სახელმწიფოებს შორის ურთიერთობები დაძაბა [საქართველოს ისტორია 2009:49; საქართველოს ისტორია 2012, ტ. I:302].

ჩადის ბიზანტიის იმპერატორ იუსტინე I¹⁵ (518-527 წწ.) თხოვნით, რომ გააქრისტიანოს იგი და მეფედ აკურთხოს ქრისტიანული წესით. იმპერატორი დიდი პატივით მიიღებს წათეს, მონათლავს ქრისტიანად და დააქორწინებს ბიზანტიის ერთ-ერთი წარჩინებული პირის ქალიშვილზე – ვალერიანაზე. ბიზანტიის იმპერატორი წათე I საპატიო სამოსითა და სამეფო რეგალიებით დასაჩუქრებულს გამოისტუმრებს სამშობლოში [იოანე მალალა 1831:143; გეორგიკა 1936:23; საქართველოს ისტორია 2012-I:95-96; გილანი 1970:72].

ცხადია, იმპერატორის (იუსტინე I) მიერ ლაზიკის (წათე I) მეფის საპატიო სამოსითა და სამეფო რეგალიებით დასაჩუქრება იმდროინდელმა (VI ს.) ბიზანტია-ლაზიკას (ეგრისი) შორის არსებულმა პოლიტიკურმა ურთიერთობამ განაპირობა.¹⁶ რაც ლაზიკის ბიზანტიისადმი ვასალურ დამოკიდებულებაში გამოიხატებოდა. აშკარაა ასევე ისიც, რომ აღნიშნულ პერიოდში ქართულ სამეფოებს ბიზანტიის იმპერატორების მიერ ხელდასმული მეფეები განაგებდნენ და საპატიო სამოსის, როგორც სამეფო რეგალიის დამადასტურებელი ფუნქციაც თვალსაჩინო ხდება.

VI საუკუნიდან მოყოლებული, ქართველი მეფეები ბიზანტიის იმპერიის „პატივით“ („მაგისტროსი“, „ეკპატოსი“, „პატრიკიოსი“, „კურაპალატი“¹⁷, „ნოველისიმუსი“, „კეისარი“¹⁸) იყვნენ შემოსილნი. ეს

15 თავდაპირველად დაწინაურდა ჯარში, საბოლოოდ კი იმპერიის სათავეში მოექცა. მიუხედავად იმისა, რომ იგი გაუნათლებელი და 70 წელს მიტანებული იყო, მისი მმართველობა მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა იუსტინიანეთა დინასტიის დაარსებით, რომლის სახელოვანი წარმომადგენელი იყო იუსტინეს დისწული იუსტინიანე I [კამერონი 2000:63].

16 „VI საუკუნის პირველ ნახევარში ქართლის სამეფო ფორმალურად კვლავ ერთიანია. სამეფო ტახტი დაჩის შვილიშვილს – ფარსმან VI-ს უკავია. ფარსმანის მეფობის დროს ქართლის სამეფო სპარსელებმა დაიპყრეს. მათი ერთ-ერთი მიზანი მეფობის გაუქმება იყო, თუმცა მათ ეს ვერ მოახერხეს. დამპყრობით ომებს სხვა სავალალო შედეგი მოჰყვა – „დასავლეთი ქართლისაი“ ცალკე სახელმწიფოებრივ ერთეულად ჩამოყალიბდა. ის ბიზანტიის მფარველობის ქვეშ მოექცა, ეს საბოლოო ჯამში იყო ტერიტორია „ფარავნიტგან და ტასისკარიტგან ვიდრე ზღუამდე სპერისა“ მემატიანეების გადმოცემით, ეს ფაქტი დაახლოებით 523 წლის უწინარეს უნდა მომხდარიყო, როდესაც ქართლის მეფეები ჯერ კიდევ ფლობდნენ მთელ დასავლეთ საქართველოს მდ. ეგრის-წყლამდე“ [საქართველოს ისტორია 2012, ტ.1:73-74].

17 კურაპალატობა, ნოველისიმუსობა IV-V სს. ბიზანტიის კარზე სამოხელეო ტიტულად ითვლებოდა და იმპერატორის შემდეგ სახელმწიფოში უმაღლეს პირს წარმოადგენდა. VIII საუკუნეში სამოხელეო ტიტული საპატიო გახდა და მას უმაღლესი არისტოკრატის წარმომადგენლებს ანიჭებდნენ. XI-XII საუკუნეებში თანდათან დაკარგა მნიშვნელობა. XIII-XIV საუკუნეებში მეორეხარისხოვან ტიტულად იქცა, XV საუკუნეში კი საერთოდ აღარ მოიხსენიებოდა. 899 წლიდან მოყოლებული კურაპალატობის ინსიგნია შედგებოდა წითელი ტუნიკის (ძველებრივი ტანსაცმელი), ქურთუკისა და ქამრისაგან. იმპერატორი საკუთარი ხელით გადასცემს ამ ინსიგნებს, მათთვის დიდი მნიშვნელობის მინიჭების გამო [კუდანი 1991:1157, 1158].

18 ამ პერიოდისათვის საქართველოში იჭრებოდა ვერცხლის მონეტები ბიზანტიური

პროცესი ბუნებრივია IX-XI საუკუნეებში უნდა გაგრძელებულიყო, რადგან, როგორც ცნობილია, IX საუკუნის დასაწყისში, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ჩამოყალიბდა ახალი ქართული სახელმწიფო, რომლის დამაარსებელი აშოტ ბაგრატიონი იყო. ამ სახელმწიფოს ქართულ ისტორიოგრაფიაში „ტაო-კლარჯეთი“, „ქართველთა საკურაპალატო“ ან „ქართველთა სამეფო“ ეწოდა [საქართველოს ისტორია 2012-II:208-212]. ბიზანტიის იმპერატორები განსაკუთრებით ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონან ხელისუფლებს ანიჭებდნენ სხვადასხვა სატიტულო ხარისხს და სიუზერენობის ნიშნად საპატიო სამოსსა და სამკაულსაც უგზავნიდნენ [ჯავახიშვილი 1962:28].

საპატიო სამოსის გადაცემის ტრადიცია XII საუკუნეშიც გაგრძელდა. „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით, ფარსადან მეფეს ტარიელისადმი პატივისცემის ნიშნად თავისი სამოსი უნდა ებოძებინა, მაგრამ იგი (მეფე) მას მეტი პატივისცემის გამოხატვის მიზნით, თავისუფალ არჩევანს სთავაზობს და უბრძანებს (ტარიელს), თავად შეარჩიოს შესაფერი ტანისამოსი [ნოზაძე 1958:119].

მოხმობილი წყაროების საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ სამოსი-საჩუქარი ერთგვარი პოლიტიკური დატვირთვის საგნადაა მოაზრებული, მისი ფორმა და გადაცემის ცერემონია განისაზღვრებოდა იმის მიხედვით, თუ ვის ხელთ იყო ქვეყნის პოლიტიკური სადავეები. თუ ადრეულ I-II სს-ში ფარსმანი რომის იმპერატორს გულის მოსაგებად მოოქროვილ მოსასხამს ჩუქნის, შესაბამისად, V-VI სს-ში ლაზიკის მეფე წათე I სამეფო რეგალიებითა და საპატიო სამოსით ბრუნდება ბიზანტიიდან, რომაულ-ბიზანტიურ მანტიებს კი გვიანშუასაუკუნეებში ირანისა და თურქეთის ხელმწიფის ნაბოძები ხალათები ცვლიან.

ირანის შაჰი ძვირფას ხალათებს არა მარტო მეფეებს, არამედ ქართველ დედოფლებსაც უგზავნიდა. „რა ჩამობრძანდა კახი ბატონი და დედოფალი თამარ ხელმწიფესთან, მიიჩნია ფრიად, დასდვა პატივი უბოძო, უბოძა ხალათი მძიმე და ინამი.“ გადმოგვცემს პაპუნა ორბელიანი [ორბელიანი 1981:64].

ყენი (ქართლის) მთავარ-დიდებულებსაც უმურველად ასაჩუქრებდა ძვირფასი ხალათებით, რათა შემდგომში პატივნაცემნი და დავალებულნი თავისკენ გადმოებირებინა. სანაცვლოდ კი კარგი ჯამა-

ტიტულის მქონე ქართველი მეფეების გამოსახულებით. ეს მეფეებია: დავით „კურაპალატი“ (არსებობს 3 მონეტა: ერმიტაჟის, ბერლინის, შვერინის მუზეუმებში) ბაგრატ IV „ნოველისიმოსი“; გიორგი II „სევასტოსი“; დავით IV აღმაშენებელი „სევასტოსი“; ტიტული „კეისაროსი“ [კაპანაძე 1969:62, 66, 67, 68; გაგოშიძე ... 2000:206-208]; დასახელებული მონეტების გარკვეული ნაწილი დაცულია საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ნუმისმატიკურ კოლექციებში.

გირი და ხელშეუხებლობა გარანტირებული ექნებოდათ [ორბელიანი 1981:67, 89, 96].

ხალათებს ირანელები მარტო გულის მოსაგებად არ გასცემდნენ. სამოსის (ხალათის) მირთმევა წესად ჰქონიათ სამძიმრის თქმისა და ღვინის გაზიარების დროსაც. თამარ დედოფლის გარდაცვალებით გულდამწუხრებულ მამაშვილს (თეიმურაზ II, ერეკლე II), ირანის შაჰი ჭირში თანაზიარობის ნიშნად ხალათს უგზავნის: „მოუვიდა ორსავ ბატონს რაყამი ხელმწიფისა, დედოფლის მიცვლისათვის ნუგეში დიდი ებრძანა და ხალათები შავის გამოცვლისათვის“ [ორბელიანი 1981:114].

ღრთოთა განმავლობაში ქართველმა მეფეებმა ისე გაითავისეს სამოსის (ხალათის) ჩუქების წესი, რომ თავადაც მიჰყვეს ხელი მის საჩუქრად გაცემას პატივისცემის ნიშნად და შესაბამისად, აღნიშნული წესი ჩვეულებად გადაიქცა. ქართულ ყოფაში ხალათის ჩუქების წესის დამკვიდრება კარგად ჩანს თეიმურაზ მეორის „სარკე თქმულთაში“; სადაც სიდედრი სიძეს ხალათს უბოძებს:

„გათენდეს, ხალათს უგზავნის სიდედრი ჩასაცმელათო,
ჩაიცვამს, ფიცხლად მიბრუნდეს მადლისა გარდამხდელადო.“

[სტრ. 456]

ხალათით არა მარტო სიძეს, არამედ მის მაყრიონსაც ასაჩუქრებდნენ:

„აწ მივიდეთ მეფესთანა, დროცა იყო აქამდიცა,
თავის მოყვრის მოხელეთა ყველას მისცენ ხალათიცა,
შემოყრილნი მეფესთანა ეჯიბი და მაყრებიცა,
და გაგზავნიან მახარობელს, ჩქარად წავა, ვით ქარიცა.“ [სტრ. 469]

მახარობელს, ხალათის გარდა, ძვირფასი ფარჩითა და თასითაც ასაჩუქრებდნენ:

„რაკი ახარებს მისვლასა, ღვინოს მიართმენ თასითა,
თასსაც ჩაუდგმენ უბეში, ნასყიდსა დიდის ფასითა,
ხალათს მისცემენ მძიმესა, მხარს აუხვევენ ფარჩითა
და წამოვა სიხარულითა, იტყვის: „ვიშოვე გარჯითა!“ [სტრ. 469,

470]

ხალათის გარეშე არც საქორწილო კაბის მკერავი რჩებოდა:

„სამჯერ იტყვიან მაყრულსა, სანამ დასჭრიდენ კაბებსა,
მკერვალს ჩააცმენ ხალათსა მას ღღესვე, არ უქადებსა.“ [სტრ. 460]

[თეიმურაზ მეორე:1939:58]

ვინაიდან ქართულ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში ხალათის ბოძების ბევრი ფაქტი გამოვლინდა, ჩნდება კითხვა, ხომ არ იყო სხვაობა სასაჩუქრე ხალათების ხარისხში (ქსოვილის ან შემკულობის თვალსაზრისით). სოციალურ წოდებათა სიჭრელის გამო, ბუნებრივია, მეფე

ყმას, დიდებულს, თავადსა და ვაჭარს ერთი ხარისხის (თუნდაც შემეკულობის თვალსაზრისით) ხალათით არ დაასაჩუქრებდა. სამწუხაროდ, საამისო ცნობები არც საისტორიო წყაროებში და არც მოგზაურთა ჩანაწერებში არ გვხვდება.

ი. ციციშვილის აღნიშვნით, თავდაპირველად მიღებული იყო ხელმწიფის ნაქონი სამოსით დასაჩუქრება, ხოლო „შემდეგ და შემდეგ ასეთი საჩუქარი უკვე სამეფო სალაროდან ან ახლად შეკერილი გაციცმოდა“ [ციციშვილი 1954:59]. მაგრამ ი. ციციშვილი ირანის შაჰის სალაროს გულისხმობდა და არა ქართველი მეფეებისას. არ არის გამორიცხული, რომ ქართველი მეფეები საგანგებოდ აკერინებდნენ დერციკებს სასაჩუქრედ ირანული ტიპის ხალათებს. დასაშვებია ასევე ისიც, რომ ირანული ხალათები სავაჭრო გზით შემოდის თბილისში, სადაც მსურველს დიდი არჩევანის გაკეთება შეძლებოდა ზომის, ფერისა და ხარისხის მიხედვით.

ვახუშტის ცნობის თანახმად, ირანის შაჰების მიერ გაცემული ხალათები ლეინისა¹⁹ იყო [ქართლის ცხოვრება 1973:418]. გვაქვს ირანული ხალათის ზერელე აღწერილობაც: XVII საუკუნის იტალიელი მისიონერის, დიონიჯი კარლის გადმოცემით, გიორგი XI (1676-1688) ნაბოძები სპარსული ხალათი ღია ფერის, მიწამდე დაშვებული, გრძელი სამოსი ყოფილა. ხოლო ხარისხზე არც დიონიჯი კარლი ამახვილებს ყურადღებას [გიორგაძე 1951:175].

ხალათის დოზისეული განმარტება (იხ. სქოლიო №9) ესადაგება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის, შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმში დაცულ ერეკლე II (1744-1762 კახეთის მეფე, ქართლ-კახეთის მეფე 1762-1798)) ხალათს (საინვ. №3648) (სურ.1). ხალათების აღწერილობათა შედარებითი კვლევა თვალნათლივ დაგვანახებს ერეკლე მეორის ხალათის ირანულობას და ამავე დროს ნათელს მოჰყენს მის (ერეკლე მეორის ხალათის) საყოველღეობურ დანიშნულებას,²⁰ ეს კი, გარკვეულწილად ქართლში, ირანული ჩაცმულობის თანდათანობით დამკვიდრებაზეც მიანიშნებს.

19 არაბ. „ლაინ“ ან „ლეინ“ ნიშნავს რბილს, ნაზს. შინაური წესით დამზადებული ბამბის ქსოვილი. იგივე ნარმა, რომელსაც მუქ ლილაში ღებავდნენ. წმინდად დართულით იკერებოდა ახალუხი, ასევე საცვლები და პერანგები. იგი მოინმარებოდა საბნისა და ლეიბების პირებადაც (ქიზიყი, იმერეთი, თუშეთი, ფშავი). XVIII ს. ლაინის კაბა და ახალუხი ითვლებოდა კარგ ჩასაცემლად საქართველოში [მეტრეველი 2012:179].

20 ამის თქმის საშუალება მოგვცა ექსპონატის ცვეთაშეპარულმა იერმა, რომელიც მის ხშირ მოხმარებაზე მიანიშნებს და ქსოვილის ხარისხმა და შემეკულობამ. ამგვარად ნაკერ სამოსს უფრო შინ სახმარად თუ გამოიყენებდნენ.

ირანული ხალათის დოზისეული აღწერილობა ჩვენთვის უკვე ცნობილია, ახლა კი ორიოდ სიტყვით დავახასიათოთ ერეკლე მეორის ხალათი.

ერეკლე მეფის ხალათი ღია ფერის ბამბის ქსოვილისაგან არის შეკერილი, რომელზეც ფერადი მულინეს ძაფებით ამოქარგულია ხის ტოტისმაგვარი გეომეტრიული ზიგზაგები განშტოებებით. ბოლოები მთავრდება საზოვანი, წრიული ორნამენტებით, რაც ერთი შეხედვით ყვავილის შთაბეჭდილებას უქმნის მნახველს. ქსოვილის მიწაზე სტიქიურადაა გაბნეული პატარა ზომის ლურჯი ფერის ძაფით ნაქარგი კვირტულები. ხალათი განიერია და მიწამდე დაშვებული, წინ მთლიანად ჩახსნილია და იკვრება ადგილ-ადგილ (ორ ადგილას), წყვილ-წყვილად დამაგრებული ღილ-კილოებით. ხალათის ბოლოები ორივე მხარეს შეხსნილია. საყელო დამდგარი აქვს, რომელსაც შემკულობის თვალსაზრისით, დალიანდაგების სამი ზოლი დაჰყვება სიგანეზე. სახელო ზემოდანვე განივრდაა აჭრილი, იდაყვს ქვემოთ მაჯამდე 7 სმ სიგრძეზეა შეხსნილი. ღია არე მონიკებულია. ხალათი დასარჩულებულია თეთრი ტილოთი, ხოლო სახელოები ყვავილებით დაწინწკლული ღია ტილოს ქსოვილით²¹ (სურ.2). ხალათის მთლიანი სიგრძეა 139 სმ. კალთის სიგანე – 124. მხარის სიგანე – 56 სმ. სახელოს სიგრძე – 58 სმ.

თუ დაკვირვებით შევადარებთ დოზის მიერ მოცემული ხალათისა და ქართველი მეფის (ერეკლე II) ნაქონი ხალათის აღწერილობას, დავინახავთ, რომ ორივე ერთ თარგზეა აჭრილი, მსგავსია შეჭრილი ქვედა კალთის კიდეებით, ჩალიღვითა და ღიად დატოვებული ხალათის წინა მხარით. გამოიკვეთა აღნიშნულ სამოსს შორის არსებული განსხვავებებიც. მაგალითად, ირანული ხალათების უმრავლესობას საყელო სამკუთხა მოყვანილობის აქვს, რომელიც მისი ფორმის გამო მხრებზე გადადის. დოზის აღწერილობის გარდა, საკითხის კვლევისათვის საინტერესო იქნება მინიატურებზე გამოსახულ ფიგურათა ჩაცმულობა. მაგალითისათვის მოვიყვანოთ ფირდოუსის შაჰნამეს ირანული ვერსიის მინიატურას, რომელზეც გამოსახულ ფიგურათა ხალათების გულისპირები სწორედ სამკუთხა მოყვანილობისაა (სურ. 3) [შაჰნამე 1988]. ირანული ხალათისაგან გასხვავებულია ერეკლე მეფის ხალათის სახელო. თუ ქართველი მეფის სამოსის აღნიშნული დეტალი თავისუფალი და გაშვებულია, ირანულ მინიატურებზე გვხვდება როგორც მოკლე, ასევე გრძელ და მკლავზე მომდგარსახელოიანი ხალათები. სხვაობა შეინიშნება ხალათის შესაკრავში. ერეკლე მეორის ხალათი ქსოვილისაგან ნაკერი ღილ-კილოებით იკვრება (სურ. 4),

21 სახელოების განსხვავებული ქსოვილით დასარჩულება შემკულობის თვალსაზრისით კეთდებოდა, სახელოს გადაკეცვისას ლამაზად რომ გამოჩენილიყო.

ირანული კი ლითონის გობაკის ფორმის ბუზმენტებით, ირანულში გვხვდება ასევე ლილ-კილოიანი ხალათებიც [სპარსული მინიატურები 1960; შუააზიური მინიატურები 1964; დ'ალმანი MCMXI].

თარგის გარდა, საინტერესოა ერეკლე მეფის ხალათის ქსოვილის სახეობა. როგორც ითქვა, იგი ბამბისაა, რომელზეც დატანილია ფერადი ძაფებით ნაქარგი ყვავილოვანი ორნამენტები. მსგავს ქსოვილებს ამზადებდნენ ირანში, სეფიანთა დინასტიის დროს (სურ. 5 ა, ბ.). მისი მსგავსი ტექსტილი შეტანილია ირანული ქსოვილების კატალოგში და სახელდება მესამე ჯგუფის ქსოვილად, ე.წ. „ქსოვილები წმინდა მცენარეული მოტივებით“ [ნოიმანი 1988:13].

გამოირკვა, რომ ერეკლე მეფის ხალათი შეკერილია ირანული ქსოვილისაგან, გამოჭრილია ირანულ თარგზე და ხასიათდება ირანული ხალათის დეტალებით (ბოლომდე გახსნილი, ჩალილული, შეჭრილი გვერდებით). შეინიშნება სხვაობაც. როგორცია საყელოსა და სახელოს სხვადასხვაგვარობა.

„XVII-XVIII სს. პოლიტიკურ ასპარეზზე ირანის გაძლიერების შედეგად საქართველოში ეტაპობრივად მიმდინარეობდა ირანული და თურქული სამოსის შემოსვლა. ჯერ საჩუქრის სახით, ხოლო შემდგომში მოხდა მისი თანდათანობითი დამკვიდრება ყოფაში“ [ჯავახიშვილი 1962:40].

თავდაპირველად (XVII ს. I ნახ. გიორგი X (1600-1605); თეიმურაზ I (კახეთის მეფე 1606-1648, ქართლ-კახეთის მეფე 1625-1632)), ნაბოძვარის სახით შემოსულმა ირანულმა სამოსმა, საკმაო გავრცელება ვერ ჰპოვა ქართლში, რასაც ვერ ვიტყვით შემდგომ პერიოდზე (XVII ს. II ნახ. XVIII ს. – თეიმურაზ II (კახეთის მეფე 1709-1715, ქართლის მეფე 1744-1762), ერეკლე II (1744-1762 კახეთის მეფე, ქართლ-კახეთის მეფე 1762-1798)). ფეოდალური არისტოკრატის წარმომადგენლებს ირანული ჩაცმულობის ელემენტები „უნებლიე სამოსად“ ქონდათ სახლებში შენახული (XVII ს. I ნახ). ამასთან დაკავშირებით ერთი საყურადღებო ცნობაა დაცული რუს დესპანთა ცნობებში: თიმურაზ I რუსეთიდან კახეთში ჩამოსულ ელჩებს სტუმრობდა. ამ პერიოდს დაემთხვა სპარსეთის ელჩის ვიზიტი. ამბის გაგებისთანავე, ქართველი მეფე-დიდებულები, ეროვნულ სამოსს იხდიან და სპარსულად ჩაცმულები ხვდებიან ირანელ სტუმრებს, როდესაც მათ რუსმა ელჩებმა ჰკითხეს, თუ რა მიზეზით გამოიცვალეს ტანისამოსი, ქართველებმა უპასუხეს: არც ჩვენთვისაა სასიამოვნო, მაგრამ მეტი გზა არ გვაქვსო [ჯავახიშვილი 1962:41].

ამ მომენტის გათვალისწინებით, კარგად ჩანს, თუ რა დატვირთვა ჰქონდა ქართული არისტოკრატისათვის ირანული ხალათის ტარე-

ბას XVII ს-ის I ნახევარში, ხოლო ამავე საუკუნის მეორე ნახევრისთვის ირანული ზეგავლენა საკმაოდ შესამჩნევი ხდება ქართულ ეროვნულ სამოსზე და მეტიც, ირანული სამოსის ელემენტები მყარად ფეხმოკიდებულია ქართულ ყოფაში. ამის ერთ-ერთ მტკიცებულებად შესაძლოა, დასახელდეს უცნობი მხატვრის მიერ შესრულებული, ქართლ-კახეთის მეფეების, მამა-შვილის – თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე II-ის – ფერწერული ნამუშევრები (სურ. 6, 7), რომელზეც მეფენი ირანული ჩაცმულობით ხასიათდებიან. გარდა ამისა, როგორც ნივთიერი მტკიცებულება, გვინდა განვიხილოთ საქართველოს ეროვნული მუზეუმის, სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის, შუა საუკუნეების ისტორიის მიმართულების ფონდში დაცული თეიმურაზ II-ის სამეფო კაბა და ხელოვნების მუზეუმის ნაქარგობის ფონდში დაცული ალექსანდრე ბატონიშვილის (ერეკლე II-ის ძე) ნაქონი ორი ახალუხი.

თეიმურაზ II-ის კაბა²² (საინვ. N74-977/1) (სურ. 8) შეკერილია ღია ტონის ყავისფერი, შედარებით უხეში ფარჩისაგან, რომელზეც ოქრონემსულით გამოყვანილია ყვავილოვანი ორნამენტები. კაბის ზედა ნაწილი ტანზე მომდგარია, წელში გადაჭრილი, ქვედა ნაწილი კი უფრო თავისუფალი. კაბას გვერდებში ჩადგმული აქვს ჩაქები,²³ რომელიც მის ქვედა ნაწილს ნახევარსფეროს ფორმას აძლევს. ბოლოში გვერდები შეხსნილი აქვს. კაბა წინ ღიაა და იკვრება გულისპირზე დამაგრებული ლითონის ბუზმენტებით. საყელო დამდგარი, სახელო მკლავზე მომდგარი, ილიის არე იდაყვამდე ღია. მაჯასთან ვიწრო და შეხსნილი (5 სმ სიგრძეზე). თეიმურაზ მეორის კაბა, ისევე როგორც ერეკლე მეორის ხალათი, მაჯებზე ბოლომონიკბულია. კაბის სახელო ოვალური ფორმის ყოშით²⁴ მთავრდება და სახელოზე გადაკეცილია. შესამჩნევია ყოშის განსხვავებული ქსოვილით დაფარვა. კაბის ზომა: მთლიანი სიგრძე – 124 სმ. კალთის სიგანე – 112 სმ. სახელოს სიგრძე – 60 სმ. კაბას ახლავს მაღალყელიანი, თეთრი ფერის წყვილი წინდა, რომელიც კოჭთან თეთრი აბრეშუმის ძაფითაა ნაქარგი. ზომა: სიგრძე – 65 სმ.

თეიმურაზ მეორის სამეფო კაბის ქსოვილის მსგავსი, ისევე როგორც ერეკლე მეორის ხალათისა (სურ. 9), დაცულია გერმანიის ერთ-

22 არქეოლოგიური ნივთი. მოპოვებულია თეიმურაზ II-ის საფლავის გათხრის შედეგად. არქეოლოგები გიგა პაიჭაძე და ვახტანგ ჯაფარიძე. გადმოცემულია ასტრახანის მუზეუმის მიერ. აქტი №74. 1977 წ. 22.06.

23 გამოშვერილი ნაწილი ჩოხის, ახალუხის ან კაბის უკანა კალთების გადანაკერებში (წელთან). დეკორატიული დანიშნულების იყო და ამკობდნენ ნაქარგობით. ჩვეულებრივად ჩოხას 2-3 ჩაქი ჰქონდა, ყარაჩოღელის ჩოხა 6 ჩაქიანი იყო [მეტრეველი 2011:512 ჭანტურიშვილი 2009:155].

24 სახელოს დეკორატიული დაბოლოება, რომელიც ფარავს ხელის მტეფნის ზედა მხარეს. ყოში არსებობდა რამდენიმე ფორმის: ოვალური და წაკვეთილი.

ერთ მუზეუმში და განეკუთვნება მესამე ჯგუფის ქსოვილებს [ნოიმანი 1988:17].

იმისათვის რომ ცხადი გავხადოთ თეიმურაზ მეორის სამეფო კაბის სადაურობა, კარგი იქნებოდა, თვალი გადაგვევლო, იმავე პერიოდის ირანული ჩაცმულობისათვის.

„XVIII ს. სეფიანთა პერიოდიდან შემორჩენილი სამოსით თუ ვიმსჯელებთ, შეიძლება აღინიშნოს ცოტაოდენი განსხვავება ქსოვილის დიზაინსა და დასარჩულებაში. აღნიშნულ პერიოდში, წინა საუკუნეებთან შედარებით შეიმჩნევა ქსოვილის, კერძოდ ფარჩის გაუხეშება და მოუქნელობა. სასარჩულედ XVIII საუკუნეში იყენებდნენ ბამბას, ან განსხვავებულ სახიან ქსოვილს, რომელიც საკმაოდ უხეშად მოიაზრებოდა XVI-XVII სს-ში. გარდა ამისა, შეიცვალა ქსოვილის სახის ორნამენტიკა, თუ წინა ხანებში ცხოველებსა და ფრინველებს გამოსახავდნენ, XVIII ს-ში სჭარბობს მცენარეული ორნამენტი. ეფექტი გადატანილი იქნა კაბის სახელოებსა და ქვედაბოლოს ჭრილზე“ [ასაფი 1973:47].

როგორც ვხედავთ, ასაფი ხაზგასმით აღნიშნავს ფარჩის ქსოვილის გაუხეშებას, ყურადღებას აქცევს ქსოვილის მცენარეული ორნამენტით დატვირთვას, სახელოს ბამბის, ან ზოგადად განსხვავებული ქსოვილით დასარჩულებას, ჭრილს მაჯასთან და ქვედაბოლოზე. აღნიშნული თავისებურებანი კი თეიმურაზ მეორის სამეფო კაბა ხასიათდება.

თეიმურაზის კაბის სიგრძე, გულისპირი და სისადავე ერთგვარ პარალელს პოულობს ფრანგი მოგზაურის, ჟან ოტეტერის ჩანაწერებში, რომელიც ირანელი მამაკაცის კოსტიუმს ელეგენტურსა და ნაკლებ გადატვირთულს უწოდებს. მოგზაური მსგავსებას ხედავს ირანულ კოსტიუმსა და ევროპულს შორის (სიგრძისა და დახვეწილობის თვალსაზრისით), ხოლო მათ (ირანული და ევროპული სამოსის) კონტრასტად თურქულ, გრძელ ტანსაცმელს მიიჩნევს [ოტეტერი 1748:39].

საყურადღებოა ასევე ჟენევის მუზეუმში დაცული, აკვარელის საღებავებით შესრულებული ნადირ-შაჰის (1736-1747) (სურ. 10) პორტრეტი, რომელზეც დიდია მსგავსება შაჰისა და თეიმურაზ მეორის კაბებს შორის. ორივე მათგანი ერთ თარგზეა აჭრილი: წელგადაჭრილი, ზედატანი ტანზე მომდგარი, ქვედა უფრო თავისუფალად მდგომი, ჩაქებიანი და ბოლოებშესნილი.

ნადირ-შაჰის კაბა წინ ღიაა, იკვრება ნუშისფორმის ლითონის ღილ-კილოებით [კარიმზადე-თაბრიზი 1991:73], ქსოვილი ისეთივე სახიანი და მძიმე აბრეშუმისა ჩანს, როგორც თეიმურაზის კაბისა. ქსოვილი ორივე შემთხვევაში ყვავილოვანი ორნამენტებითაა დატ-

ვირთული. სამწუხაროდ, ნადირ-შაჰის პორტრეტზე არ იკითხება სახელოს შიგნითა მხარე – ღიაა თუ დახურული. სახელო კი თეიმურაზის კაბის მსგავსად მასაც (ნადირ-შაჰს) მკლავზე აქვს მომდგარი. სხვაობა მხოლოდ კაბის სახელოებსა და საყელოებსაა. თუკი ქართველი მეფის კაბის სახელო ოვალური ფორმის ყოშით ბოლოვდება, შაჰისა წაკვეთილით სრულდება [შარდენი 1711:37]. განსხვავებულია საყელოც. თეიმურაზის კაბას საყელო დამდგარი აქვს, შაჰისას სამკუთხა, მხრებზე გადასული და ბეწვით შემკული.

მიმოხილული მასალის მიხედვით დადგინდა, რომ თეიმურაზ მეორისა და ნადირ-შაჰის კაბა თითქმის იდენტურია, თუმცა სხვაობა მათ შორის მაინც აღინიშნება. სავარაუდოდ, ქართველი მეფის კაბა ადგილობრივი დერჯიკის შეკერილი უნდა ყოფილიყო, რომელმაც მეფის სამოსი ქართული არისტოკრატიული ტანსაცმლისათვის ჩვეული სახელოს, საყელოსა და ყოშის განსხვავებული ვარიაციებით შეამკო.

ჩვენთვის ასევე საინტერესოა ალექსანდრე ბატონიშვილის ახალუხები²⁵ (სურ. 11, 12), რომლებიც ხელოვნების მუზეუმშია დაცული. ორივე ახალუხი სახიანი ქირმანშალისაგანაა²⁶ ნაკერი, დაბამბული, წინ გახსნილი და იკვრება ილღის ქვეშ დამაგრებული სამი აბრეშუმის ღილ-კილოთი. ქვედა ნაწილი გვერდებში შეხსნილია და დასარჩულებულია წითელი მიხაკებიანი (მარადიულობის სიმბოლოდაა მიჩნეული ირანში) ყალამქრით.²⁷ ბოლოზე სამოსს შემოუყვება წითელი ატლასის ქობა. ახალუხი №585-ის გულისპირი ოთხკუთხადაა ამოჭრილი, ახალუხი №702-სა კი სამკუთხედად. საყელო დამდგარი, სახელო სწორი, ილღის არე ღია, ბოლომონიკბული ქრითით დასრულებული. სახელო წაკვეთილი ყოშითაა შემკული. იკვრება ლურჯი აბრეშუმის ძაფისგან ნაქსოვი ღილ-კილოებით.²⁸

ახალუხი ირანელი მამაკაცის ჩაცმულობის ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილი იყო. მას ხმარობდნენ ხალათის ქვეშ საცმელად [კარიმზადე-თაბრიზი 1991:74; ჰერბერტი 1919:232-233]. ალექსანდრე ბატონიშვილის ახალუხები, ფორმით ირანულ ახალუხებს ჰგავს. ის თითქმის იმეორებს შარდენის მიერ დახასიათებულ ირანულ სამოსს [შარდენი 1975:116].

25 სამუზეუმო საინვენტარო წიგნის მიხედვით, აღნიშნული სამოსი მუზეუმს შემოსწირა თამარ დავითის ასულმა ბაგრატიონისამ (გრუზინსკაიამ) 1921 წ.

26 ქირმანშალი/თირმანშალი-სპარსული და ინდური ქაშმირის ქსოვილის ქართული სახელწოდება.

27 ყალამქარი-ირანული წარმოების მხატვრულად გაფორმებული ბამბის დაჩითული ქსოვილი.

28 ნივთი №585-ი-142 სმ. მხარის სიგანე – 46 სმ. წელის d – 86 სმ. ნივთი №702 – ი – 148 სმ. მხარის სიგანე – 53 სმ. წელის d – 86 სმ.

ირანულ თარგზე აჭრილი ახალუხები საქართველოში ცნობილი იყო X-XIII სს. შუა წლებამდე.²⁹ მათ ხშირ გამოყენებას ნინო ჩოფიკაშვილი სპარსულის ზეგავლენით ხსნის და პარალელს სხვადასხვა პერიოდში შესრულებულ სპარსულ მინიატურებთან ავლებს [ჩოფიკაშვილი 1964:27-35].

ახალუხი ასევე იყო ქართველი მამაკაცის ჩაცმულობის ერთ-ერთი ძირითადი კომპონენტი, რომელსაც XVI-XVII-XVIII სს-ის I ნახევრამდე კაბის ქვეშ ატარებდნენ (სურ. 13), ხოლო მოგვიანებით (XVIII ს-ის II ნახ., XIX ს., XX ს-ის I ნახ.) – ჩოხის (სურ.14). თუ №13 და №14 სურათზე მოცემულ ქართულ ახალუხებს დავაკვირდებით და შევადარებთ ალექსანდრე ბატონიშვილისას, დავრწმუნდებით, რომ მათ თითქმის არანაირი (თუ არ ჩავთვლით საყელოს და ქრილს ილღის არეში) საერთო არ ეძებნებათ.

როგორც ერეკლე მეორის ხალათს, ასევე ალექსანდრე ბატონიშვილის ახალუხებს შეემჩნევა ცვეთაშეპარული ქობა³⁰ (სურ. 15), რომელიც სამოსს კარგა ხნის ხმარების შემდეგ უჩნდება ხოლმე. ეს კი, თავის მხრივ, სამოსის ინტენსიურ გამოყენებაზე მიანიშნებს. რაშიც კიდევ ერთხელ ვეფხისტყაოსნისა და შაჰ-ნამეს ქართული ვერსიების დასურათებულმა ილუსტრაციებმა (სურ. 16) დაგვარწმუნა [შაჰნამე 1988; ხუსკივაძე 1976]. დაბოლოს, თუ გვიანშუასაუკუნეების პერიოდის ეკლესიებში³¹ კედელზე შესრულებულ „ხალხურ“ მონატიულობანს [ხუსკივაძე 2003] შევადარებთ XVI-XVIII სს-ის ირანულ მინიატურებს [შაჰნამე 1988; პოპი 1939], უდავოდ მივიჩნევთ ქართლში ირანული სამოსის მასობრივ დამკვიდრებას.

ამგვარად, სტატიაში მოცემულია საჩუქრისა და სამოსის – ხალათის ფენომენის ფუნქციური და სიმბოლური დანიშნულებები. გამოვლენილია სასაჩუქრე ხალათის დომინანტური თვისება, რომელიც

29 X ს-ის ბოლოდან საქართველოში ახალი ტიპის სამოსი ვრცელდება, რომელსაც სხვადასხვა ვარიაციით XI, XII, XIII სს. შუა წლებამდე ატარებდნენ. ამგვარი სამოსი აცვიათ: დიოკლეტიანეს მრავალძალის ამხედრებული წმ. გიორგის ვერცხლის ხატზე; წმ. გიორგის, გამოსახულს ნიკორწმინდის დასავლეთის შესავლის ტიმპანზე; ნიღვარაი საურმაგის ძეს ახაშენის რელიეფზე, საერო პირებს დავით გარეჯას საძვალეს აღმოსავლეთისა და ჩრდილოეთის კედელზე და სხვ. სამოსის ზედატანი ტანზე მომდგარია, გულისპირი ისე იკვრება, რომ ირიბად გადადის ზოლი, ბოლო განიერია, ჩაქებშედგმული. ამგვარი სამოსი X საუკუნის განხილვისას სამოსის II ტიპის მეორე ჯგუფს განეკუთვნება და მცირე განსხვავებებით სპარსულ მინიატურებზეც XIII-XIV ს-დან XVI ს-მდე თითქმის, მამაკაცთა სამოსის ერთ-ერთ სახეს წარმოადგენს [ჩოფიკაშვილი 1964:27-35].

30 სამოსის კიდევს შემოყოლებული ვიწრო ქსოვილი.

31 სოფელ ჭალაში წმ. გიორგის დარბაზული ეკლესია (საჩხერის რ-ნი); ქორეთში წმ. გიორგის ეკლესია (საჩხერის რ-ნი); ბუგეულში მთავარანგელოზის სახ. ეკლესია (ამბროლაურის რ-ნი) [ხუსკივაძე 2003].

ნაცვალგების პრინციპზე იყო დაფუძნებული და ემორჩილებოდა ქვეყანაში არსებულ პოლიტიკურ ვითარებას. ხალათი, როგორც საჩუქარი, დადასტურდა გვიანი შუა საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს რეალიაში. ამასთან დაკავშირებით, იტალიელი მისიონერი დიონიჯი კარლი გადმოგვცემს, რომ ხალათის არმალანად გადაცემა საგანგებო წესების დაცვით უნდა მომხდარიყო, რაც სიმბოლურად შაჰის სიუზერენობის აღიარებას ნიშნავდა.

ადრეული პერიოდის ქართული წერილობითი წყაროების შესწავლით გამოირკვა, რომ საპატიო სამოსის ჩუქების წესი ქართულ პრაქტიკაში გვიანშუასაუკუნეებამდე გაცილებით ადრე ყოფილა ცნობილი (I-II; V-VI; IX-XI და XII სს.) გამოიკვეთა აღნიშნული წესის ორი ეტაპი: I-II; V-VI; IX-XI და XII საუკუნეები, რომლებიც უკავშირდება რომისა და შემდგომში ბიზანტიის იმპერიასთან მჭიდრო პოლიტიკურ კავშირს და მეორე ეტაპი XVI-XVIII სს. როცა საქართველოს იძულებითი, მაგრამ პერმანენტული ურთიერთობა ჰქონდა ირანთან.

ნაშრომში ნაჩვენებია ასევე ხალათის ჩუქების წესის დერიტუალიზაცია, როდესაც ის სასაჩუქრე ერთეულის ფარგლებს სცილდება და ყოველდღიურობაში მკვიდრდება. ამის საილუსტრაციოდ მოხმობილია საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ფონდებში დაცული ექსპონატები (თეიმურაზ მეორის სამეფო სამოსი, ერეკლე მეორის ირანული კაბა, ალექსანდრე ბატონიშვილის ირანული ახალუხები), წერილობითი მასალა, „ხალხური“ კედლის მხატვრობა და მინიატურული ფერწერა.

დამოწმებანი

- ალ-ზუბაირი 1996:** A. ibn Al-rashid Ibn Al-Zubayr, *Book of Gifts and Rarities*, translated by Ghadah al-Hijawi al-Qaddumi, MA: Harvard CMES, 1996.
- ალ-მაკრიზი 1895-1900:** T. al-Din A. ibn Ali al-Maqrizi, *Description topographique et historique de l'Égypte*, Paris: Editions Leroux, 1900.
- ასაფი 1973:** M. H. Āsaf (Rostam-al-Hokamā), *Rostam al-tawāriḳ*, ed. M. Moširi, Tehran, 1352 Š./1973.
- ბერი ეგნატაშვილი 1940:** ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება XVIII ს. დამდეგს. 1. ტექსტი ივ. ჯავახიშვილის წინასიტყვაობითა და რედაქციით, თბ., სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის გამომცემლობა, 1940.

- ბოგატირიოვი 1971:** П. Г. Богатырёв, “Функции национального костюма в Моравской Словакии”, *Вопросы теории народного искусства*, Москва: Искусство, 1971, 297-366.
- გაგოშიძე... 2000:** ი. გაგოშიძე, მ. ანთაძე, ც. ღვაბერიძე, მ. წოწელია, თ. ქუთელია, მ. შეროზია, ფული საქართველოში, თბ.: რედ. ი. მანაგაძე, თბ., საქართველოს ეროვნული ბანკი 2000.
- გეორგიკა 1936:** გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. 3 ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ.: მეცნიერება, 1936.
- გილანი 1970:** R. Guiland, “Études sur l’histoire administrative de l’Empire byzantin. Le Curapalate”, t. 2 “Byzantina”, 1970, 48-72.
- გიორგაძე 1951:** ბ. გიორგაძე, „დიონიჯო კარლის ცნობები თბილისის შესახებ (მე-17ს.)“; *მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის*, ნაკვეთი 29, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტი, თბ.: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1951.
- გორგიჯანიძე 1925:** ფარსადან გორგიჯანიძე, „ისტორია“; *საისტორიო მოამბე*, წ. II., თბ., გამოცემა ს. კაკაბაძისა, 1925.
- გოფმანი 2010:** А. Н. Гофман, *Мода и люди. Новая теория моды и модного поведения*, Москва: Книжный Дом “Университет”, 2010.
- გურევიჩი 1999:** А. Я. Гуревич, “Начало феодализма в Европе”, *Избранные труды* в 2 т. Т. 1. М., СПб., 1999, 228-240.
- დ’ალმანი МСМХI:** H. R. D’allemagne, *Du Khorassan au pays des Backhtiaris: Trois Mois De Voyage en Perse*, Paris: Hachette et Cie, МСМХI.
- დოზი 1845:** R. P. A. Dozy, *Dictionnaire detaille des noms des vetements chez les Arabes*, Amsterdam, Jean Muller, 1845.
- თეიმურაზ მეორე 1939:** თეიმურაზ მეორე, სარკე თქმულთა, თხზულებათა სრული კრებული, გ. ჯაკობიას წინასიტყვაობით, რედაქციით, ლექსიკონით და შენიშვნებით, თბ.: ფედერაცია, 1939.
- ილნიცკაია:** Е. Ильницкая, Подарок Многообразие форм и смыслов, Научная цифровая библиотека ПОРТАЛУС, 18.02.2005. http://www.portalus.ru/modules/philosophy/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1108751790&archive=0213&start_from=&ucat=1&
- იოანე მალალა 1831:** Ioannis Malalae, *Chronographia ex rec. L. Dindorfii*, Bonnae 1831.
- კამერონი 2000:** A. Cameron, “Chapter III: Justin I and Justinian”, *The Cambridge Ancient History*, XIV: Late Antiquity: Empire and Successors, Cambridge: Cambridge University Press 2000.

- კაპანაძე 1969:** დ. კაპანაძე, ქართული ნუმიზმატიკა, თბ., თსუ გამ-ბა, 1969.
- კაუდანი 1991:** A. Kazhdan, Oxford Dictionary of Byzantium, vo. 1, 2. New York and Oxford: Oxford University Press 1991.
- კარიზაძე-თაბრიზი 1991:** M. A. Karimzadeh Tabrizi, The Lives and Arts of Old Painters of Iran and a Selection of Masters from the Ottoman and Indian Regions, volume 3, London, 1991.
- ლევი-სტროსი 1981:** C. Lévi-Strauss, “Kapitel V. Das Prinzip der Gegenseitigkeit”, *Die elementaren Strukturen der Verwandtschaft*, Frankfurt A. M. Suhrkamp, 1981.
- მალინოვსკი 1926:** B. Malinowski, Crime and Custom in Savage Society, London: Routledge & Kegan Paul, 1926.
- მეტრეველი 2011:** რ. მეტრეველი (რედ.) ქართული მატერიალური კულტურის ეთნოგრაფიული ლექსიკონი, თბ.: მერიდიანი, 2011.
- მოსი 2002/1923-1924:** Marcel Mauss, “Essai sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés primitives”. L'édition électronique réalisée par Jean-Marie Tremblay, 17 février 2002; *originellement publié dans l'Année Sociologique, seconde série, 1923-1924*.
- ნოიმანი 1988:** R. Neumann, Gerhard Murza, Persische Seiden Die Gewebekunst der Safawiden und ihrer Nachfolger, Leipzig: VEB E.A., Seemann Buch-und Kunst verlag, 1988.
- ნოზაძე 1958:** ვ. ნოზაძე, „ვეფხისტყაოსნის“ საზოგადოებათმეტყველება, სანტიაგო დე ჩილე, გამოცემა ავთანდილ მერაბიშვილისა, 1958.
- ორბელიანი 1981:** პაპუნა ორბელიანი, „ამბავნი ქართლისანი“, ტექსტი დაადგინა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ელენე ცაგარეიშვილმა, თბ., 1981.
- ოტტერი 1748:** J. Otter, Voyage en Turquie et en Perse, 2 vols, Paris, 1748.
- პოპი 1939:** A. U. Pope, A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present, vol. 5, London and New York: Oxford University Press, 1939.
- რეპი 2003:** S. H. Rapp, “Studies in Medieval Georgian Historiography”. Early Texts And Eurasian Contexts, Louvain: Peeters Publishers, 2003.
- საქართველოს ისტორია 2009:** საქართველოს ისტორია, საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტი, სარედ. კოლ: ნ. ხაზარაძე, ნ. თოდაძე, მ. ქუთათელაძე, ნ. ჯორჯიკია, თბ.: დამტკიცებულია სტუ-ს სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს მიერ, 2009.
- საქართველოს ისტორია 2012-I:** საქართველოს ისტორია *ოთხ ტომად (უძველესი დროიდან XX საუკუნის ბოლომდე)*, საქ. მეცნ. ეროვნ.

- აკად., ისტორიის, ეთნოლოგიისა და რელიგიის შესწავლისა და პროპაგანდის სამეცნიერო ცენტრი, თბ.: პალიტრა L, ტ. I. 2012.
- საქართველოს ისტორია 2012-II:** „საქართველოს ისტორია“ ოთხ ტომად (უძველესი დროიდან XX საუკუნის ბოლომდე), საქართველოს მეცნ. ეროვნ. აკად., ისტორიის, ეთნოლოგიისა და რელიგიის შესწავლისა და პროპაგანდის სამეცნიერო ცენტრი, თბ.: პალიტრა L, ტ. II. რედ. რ. მეტრეველი 2012.
- სპარსული მინიატურები 1960:** Persische Miniaturen, Photographien von Werner Forman Text von Dr. Vera Kubickova, Graphische Gestaltung von Berdrich Forman Deutsch von Dr. Erich Winkler, Artia. Praha. Printed in Chechoslovakia, 1960.
- თუმანოვი 1969:** Cyril Toumanoff, “Chronology of the Early Kings of Iberia”, Traditio 25, 1969, 1-33.
- ფლუგელი 1966:** J. C. Flugel, The Psychology of clothes, London, UK, Hogarth Press [1930] 1966, 108-237.
- ქართლის ცხოვრება 1955:** ქართლის ცხოვრება, ლეონტი მროველი, ტ. 1. თბ., ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, 1955. ტექსტი გადმოღებულია ტიტუს პროექტის ელ. გამოცემიდან პორტ. იოსტ გიპპერტთან შეთანხმებით. TITUS Project, მაინის ფრანკფურტის უნივერსიტეტი. ტექსტის აკად. ვერსიის მისამართი: Leontius Ruensis – Vitae regum Iberorum. http://www.amsi.ge/istoria/qc/qarTlis_cxovreba_1_3.html
- ქართლის ცხოვრება 1973:** ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ.: საბჭოთა საქართველო, 1973.
- შარდენი 1975:** ჟ. შარდენი, მოგზაურობა საქართველოში, რედაქტორი ს. რადიანი, თბ.: სახელგამი, 1975.
- შარდენი 1711:** J. Chardin, Voyages de Monsieur le Chevalier Chardin, en Perse, et autres lieux de l’Orient II, Amsterdam, 1711.
- შაჰნამე 1988:** Schāhnāme. Das persische Königsbuch. Miniaturen und Texte der Berliner Handschrift von 1605, Leipzig ed. by Enderlein, V., Kiepenheuer, 1988.
- შუააზიური მინიატურები 1964:** Среднеазиатские миниатюры XVI-XVIII вв., Академия наук СССР, Институт народов Азии, Государственный эрмитаж, Государственная публичная библиотека имени М.Е. Салтыкова-Шедрина. Москва: Наука, 1964.
- ჩოფიკაშვილი 1964:** ნ. ჩოფიკაშვილი, ქართული კოსტიუმი (VI-XIVსს.), საქართველოს სსრ. მეცნიერებათა აკადემია, აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი. თბ.: საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის გამომცემლობა, 1964.

- ციციშვილი 1954:** ი. ციციშვილი, მასალები ქართული ჩაცმულობის ისტორიისათვის, თბ.: ხელოვნება, 1954.
- ჭანტურიშვილი 2009:** ს. ჭანტურიშვილი (მთ. რედ.) ქართული ეთნოლოგიური ლექსიკონი, საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, თბილისის ივ. ჯავახიშვილის სახ. სახელმწიფო უნივერსიტეტი. თბ., 2009.
- ხუსკივაძე 1976:** ი. ხუსკივაძე, ქართული საერო მინიატურა XVI-XVIII სს. თბ.: მეცნიერება, 1976.
- ხუსკივაძე 2003:** ი. ხუსკივაძე, ქართულ ეკლესიათა გვიანი შუა საუკუნეების „ხალხური“ მოხატულობანი, რედ-ბი: მარიამ დიდებულიძე, მზია ჯანჯალია. თბ.: საქ. მეცნ. აკად. გამ-ბა, 2003.
- ჯავახიშვილი 1962:** ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, ტ. III-IV., საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა, თბ., 1962.
- ჰერბერტი 1919:** T. Herbert, Travels in Persia, 1627-29, New York, 1919.
<http://www.iranicaonline.org/articles/clothing-x>